

Dogodi se ponekad da leti putujem jednom procvalom zemljom. Gotovo da i nema potrebe da govorim o uzornoj čistoći njenih velikih gradova, o idiličnim varošicama i selima, da spominjem kvalitet robe koja tamo može da se kupi, zanatske radove izvedene sa pouzdanom marljivošću, ili upečatljiv spoj samouverene modernosti i sanjalačke istorijske svesti koji se svuda može uočiti. Sve to je odavno prešlo u legendu, i time je svet očaran. Dovoljno će, dakle, biti da to samo uzgredno napomenem. Da je ljudima na ulici dobro, onako dobro kako sam se uvek nadao da će biti i njima i svima na svetu, to će statistika dokazati, i to već dugo služi kao primer. Ostaje mi eventualno da kažem da sa ljudima koje susrećem na autoputevima, u vozovima, foajeima hotelâ i koji se u tim prilikama ponašaju izuzetno uljudno nemam bogzna šta da pričam, pa da stoga ne mogu da prosudim koju širinu i koju dubinu ima ova očigledna uglađenost.

Tu i tamo susretnem se i sa intelektualcima: teško biste mogli poželeti da budu uljudniji, skromniji, tolerantniji. A ni moderniji, i svaki put se gotovo zbnim kad pomislim koliko se tih mojih vršnjaka još koliko juče klelo u Blunka i Grizea, jer u razgovorima o Adornu ili Solu Belouu ili Natali Sarrow tome nema ni traga.

Zemlja kroz koju povremeno prolazim pruža svetu ne samo primer privrednog procvata, nego i demokratske stabilnosti i političke umerenosti. Ona gaji izvesne teritorijalne pretenzije i bori se za ponovno ujedinjenje sa onim delom svog nacionalnog korpusa koji je od nje neprirodno odvojen i koji se zlopati pod stranom vlašću. No, po ovom pitanju ona je zadivljujuće diskretna: kako se odavno pokazalo, njen srećni narod neće ni da čuje za nacionalne demagoge i agitatore.

Ja se u ovoj mirnoj, lepoj zemlji u kojoj žive marljivi i moderni ljudi ne osećam ugodno. Zašto, može se i naslutiti: ja pripadam onoj vrsti ljudi koja srećom lagano odumire, a koja, prema opštem konsenzusu, nosi etiketu "žrtve nacizma". Narod o kome govorim i kom se ovde obraćam, pokazuje diskretno razumevanje za moj retroaktivni jed. No ja sâm ne razumem taj jed do kraja, još ne – i zato u ovom eseju želim da ga pojasnim sebi. Čitaocu bih bio zahvalan ako me bude sledio uprkos tome što će ga tokom sata koji nam predstoji više nego jednom obuzeti želja da odloži knjigu.

Govorim kao žrtva i preispitujem moje resantimane. To nije nimalo zabavan posao, ni za čitaoca ni za mene, i možda bi bolje bilo da se odmah na početku izvinim za netaktičnost koju ću nažalost pokazati. Takt je dobra i važna stvar, bilo da je u pitanju spoljašnji, stečeni takt svakodnevnog ponašanja, bilo takt srca i duha. No, ma koliko važan, on nije podesean za radikalnu analizu do koje je i čitaocu i meni ovde stalo, i zbog toga ću morati da ga se odreknem, čak i uz rizik da ostavim loš utisak. Možda je mnogo nas žrtava izgubilo sav takt. Emigracija, pokret otpora, zatvor, mučenja, koncentracioni logori – to ne opravdava netaktičnost, niti treba da je opravda. Ali zato može da objasni kako je do nje došlo. Tako ćemo onda čitavom pitanju i prići: bez takta, a sa onim spisateljskim manirima koje mi nameću želja da budem iskren i sama tema.

Moj bi zadatak bio lakši kad bih ovaj problem prebacio u domen političke polemike. Tada bih mogao da se pozovem na knjige Kempnera, Rajtlingera, Hane Arent, i da bez posebnog duhovnog truda dospem do jednog prilično jasnog zaključka. Resantimani, ispostavilo bi se tada, kod žrtava postoje zato što su na javnoj sceni Zapadne Nemačke i dalje aktivne

ličnosti koje su bile bliske mučiteljima, zato što, uprkos produženju roka u kom zastareva-ju teški ratni zločini, zločinci i dalje imaju izgle-
de da ostare časno i da nas nadžive – u trijum-
fu, to jemči njihova aktivnost u za njih slav-
nim vremenima. No, šta bismo dobili takvom
polemikom? Gotovo ništa. Stvar pravde bi u
naše ime vodili časni Nemci, i to bolje, ubedljivi-
vije, pa čak i razumnije nego što bismo mi to
sami mogli. Ali meni uopšte nije stalo do ne-
kakve pravde, koja je u ovom konkretnom isto-
rijskom slučaju ionako samo hipotetična. Ono
do čega je meni stalo jeste opis subjektivnog
stanja u kom se žrtva nalazi. Moj jedini dopri-
nos jeste analiza resantimanâ dobijena intro-
spekcijom. Ono što ja sebi stavljam u zadatak
jeste pravdanje jednog duševnog stanja koje su
u podjednako meri osudili i moralisti i psi-
holozi, jedni zato što ga smatraju manom, a
drugi zato što ga smatraju bolešću. Ja moram
da ga priznam, moram da nosim tu socijalnu
manu i da bolest najpre prihvatim kao sastav-
ni deo moje ličnosti, a potom i da je legitim-
šem. Jasno je da takvo priznavanje nije mno-
go zahvalno, kao i da će čitaoca podvrgnuti
neobičnom testu strpljenja.

Resantimani kao egzistencijalna dominantna
ljudi poput mene jesu proizvod dugog ličnog
i istorijskog razvoja. Oni se nisu pokazali onog
dana kad sam se iz Bergen-Belzena, poslednjeg
u nizu mojih koncentracionih logora, vratio
u Brisel, koji, međutim, i nije bio moj zavičaj. Svi
mi vaskrslu izgledali smo otprilike onako kakvi-
ma nas pokazuju arhivske fotografije od aprila
i maja 1945. godine: skeleti koje su u život
vratile angloameričke konzerve sa govedinom,
obrijane, bezube aveti, koje je jedino trebalo da
posluže kao svedoci, a potom da odu tamo
gde im je zapravo i mesto. Ali mi smo u stvari
bili "junaci", ako je bilo verovati sloganima ko-
ji su nad dočekali na ulicama: *Gloire aux Pri-*

sonniers Politiques! No, platna sa sloganima
ubrzo su se pohabala, a lepuškaste socijalne
radnice i sestre iz Crvenog krsta, koje su odmah
prvog dana stigle zajedno sa američkim ciga-
retama, umorile su se od tolikog posla. U sva-
kom slučaju, neko vreme je potrajao taj meni
sasvim nečuvan društveno-moralni položaj, i
ne mogu da kažem da me on nije i poneo: ja
sam upravo kao ono što jesam (preživeli borac
Pokreta otpora, Jevrejin, žrtva režima omra-
ženog kod čitavih naroda) u međusobnom do-
govoru sa svetom. Oni koji su me mučili i koji
su od mene napravili stenicu, kao nekad mrač-
ne sile protagonistu Kafkinog *Preobražaja*,
nad njima se sada zgražava čitav pobjednički
tabor. Ne samo nacionalsocijalizam, *Nemačka*
je bila predmet jednog raširenog osećaja koji
je na naše oči od mržnje prerastao u prezir. Ni-
kad više ova zemlja, kako se tada govorilo, "ne-
će ugrožavati svetski mir". Neka kao krtolište
posluži Evropi svojom marljivošću, ali ničim
drugim nego time. Bilo je mnogo govora o ko-
lektivnoj krivici Nemaca. No, kad ovde odmah
i bez uvijanja ne bih priznao da mi je to i bilo
pravo, iskrivio bih istinu. Mislio sam da sam
sva nedela doživeo kao kolektivna: nacističkog
službenika u mrkoj uniformi sa kukastim kr-
stom na traci oko ruke nisam se plašio ništa
više nego običnog vojnika u maslinastozelenoj
uniformi. Nisam mogao da se oslobodim ni sli-
ke Nemaca na jednom malom peronu na kom
su se iz stočnih vagona voza kojim smo de-
portovani vađeni i na gomilu slagani leševi: ni
na jednom kamenom licu nisam mogao da oči-
tam izraz gađenja. Kolektivni zločin i kolektivno
ispaštanje trebalo je da se izjednače i da pono-
vo ispostave ravnotežu u svetskom moralu. *Vae
victis castigatisque.*

Za gajenje resantimana nije bilo povoda, a u
stvari ni mogućnosti. No, isto tako nisam hteo
da slušam ni o sažaljenju sa narodom koji je,

po mom mišljenju, opterećen kolektivnom krivicom, tako da sam jednom prilikom čak, zajedno sa drugim radnicima kvekerske marljivosti, prilično ravnodušno tovario kamion koji će u iznurenu Nemačku prevesti staru dečju odeću. Jevreji koji su u tom trenutku već treperili od patosa praštanja i pomirenja, zvali se oni Viktor Golanž ili Martin Buber, bili su mi gotovo podjednako neprijatni koliko i oni drugi, koji su jedva čekali da iz SAD, iz Engleske ili Francuske stignu u Nemačku, istočnu ili zapadnu, pa da tamo kao takozvani prevaspitači izigravaju *praeceptores Germaniae*. Ja sam, prvi put u životu, bio saglasan sa javnim mnjenjem svuda oko mene. Osećao sam se spokojno u toj meni sasvim neobičnoj ulozi konformiste. Nemačka kao krtilište, ruinirana Nemačka za mene je bila potonuli kontinent. Izbegavao sam da govorim njen, moj jezik, i izabrao pseudonim romanskog prizvuka. Ali, šta je otkucavao svetski politički časovnik, to zaista nisam znao. Jer dok sam ja sebe smatrao pobednikom nad mojim dojučerašnjim mučiteljima, istinski pobednici su za pobedene već izrađivali planove koji više nisu imali nikakve, ali baš nikakve veze sa krtolištima. U trenutku u kom sam ja uobražavao da sam, prošavši kroz onakve patnje, konačno sustigao svetsko mnjenje, ovo je već prevazilazilo sebe samo. Uobražavao sam da se nalazim u sred stvarnosti svog vremena, i odmah sam bio vraćen na iluziju.

Prvi put sam se zbio 1948, kad sam kroz Nemačku prolazio vozom. Do ruku su mi dospale novine američkih okupacionih snaga, pa sam preleteo anonimno

pismo jednog čitaoca, upućeno američkim vojnicima: "Da se niste slučajno razbaškarili kod nas. Nemačka će opet jednom biti velika i moćna. Pakujte pranje, prevaranti." Čovek koji je napisao ovo pismo, inspirisan malo Gebelsom, malo Ajhendorfom, očigledno nije mogao da nasluti, baš kao ni ja, da je toj Nemačkoj stvarno suđeno da dočeka veličanstveno vaskrsenje moći, samo ne **protiv** vojnika u kaki-uniformama s one strane Atlantika, nego **sa** njima. Zbunilo me je jedino to što takva prepiska uopšte postoji, i što sam čuo jedan nemački glas koji zvuči drugačije od onoga kako sam mislio da mu je nametnuto da zvuči još dugo vreme: skrhanom. O skrhanosti je tokom sledećih godina sve manje bilo govora. Nemačka kao parija tek je primljena u zajednicu naroda, potom su joj se svi ulagivali, da bi konačno, krajnje trezveno, računali sa njom u igri moći.

Dakako, ni od koga ne bismo mogli da očekujemo da u ovim okolnostima — okolnostima besprimernog privrednog, industrijskog, pa i vojnog uspona — i dalje čupa kose i posipa se pepelom. Nemci, koji su sebe i te kako videli kao narod žrtvu, pošto nisu morali da prežive samo zime pred Lenjingradom i Moskvom, ne samo bombardovanje nemačkih gradova, ne samo presudu iz Nirnberga, nego i komadanje zemlje, Nemci, dakle, nisu bili skloni, a to je i razumljivo, da na svoj način savladaju, kako se tada govorilo, prošlost Trećeg rajha. Tih dana, kada su Nemci širom sveta osvajali tržišta za svoje industrijske proizvode, a kod kuće se u isto vreme i ne bez izvesne uravnoteženosti, bavili savladavanjem,

naši — ili treba da kažem nešto uzdržanije, moji — resantimani su jačali.

Gledao sam kako nemački političari, od kojih su se samo neki istakli u pokretu otpora, bar sam tako čuo, hitro i s puno entuzijazma pokušavaju da uhvate vezu sa Evropom: oni su tu novu Evropu bez poteškoća nadovezivali na onu drugu, čije je preuređivanje Hitler, prema svojim merilima, uspešno započeo već između 1940. i 1944. godine. Odjednom se javilo plodno tle za resantimane, nismo ni morali da čekamo da po nemačkim varošicama počnu da se skrivaju jevrejska groblja i spomenici antifašistima. Dovoljan je bio i razgovor poput onog koji sam 1958. vodio za doručkom u hotelu sa jednim trgovcem sa juga Nemačke. Čovek je, ne propustivši prethodno da se uljudno raspita da nisam izraelćanin, pokušavao da me ubedi da u njegovoj zemlji više ne postoji mržnja na rasnoj osnovi. Nemački narod ništa ne zamera jevrejskom; kao dokaz naveo je velikodušnu reparacionu politiku nemačke vlade, politiku koju, uzgred, i mlada država Izrael zna da ceni. Osećao sam se kao bednik pred ovim čovekom čija je duša bila spokojna: kao Šajlok koji traži svoju funtu mesa. **Vae victoribus!** Mi koji smo mislili da je pobjeda od 1945. makar jednim majušnim delom i naša, prisiljeni smo da taj deo povučemo. Nemci više ništa ne zameraju antifašistima i Jevrejima. Kako onda ovima pada na pamet da zahtevaju njihovo pokajanje? Neki ljudi jevrejskog porekla, poput Gabrijele Marsela, takođe su pohitali da umire svoje nemačke savremenike i bližnje: samo se tvrdoglava, istorijski već prevaziđena mržnja do-

stojna moralne osude hvata za prošlost koja očigledno nije bila ništa drugo nego slučajna greška nemačke istorije, greška u kojoj široki i duboki slojevi nemačkog naroda nemaju nikakvog udela.

No, ja sam, na moju nesreću, pripadao nepopularnoj manjini koja nešto zamera. Uporno sam zamerao Nemačkoj njenih dvanaest godina Hitlera, video sam ih i u industrijskoj idili nove Evrope i u veličanstvenim holovima Zapada. Bio sam "upadljiv", kao nekada na prozivci u logoru po lošem držanju: kako dojučerašnjim saborcima i sapatnicima koji su se sada zanosili pomirenjem, tako i protivnicima koji su, po nedavnom preobraćanju, postali znatno tolerantrniji. Ja sam gajio resantimane. I pošto ne mogu da ih se rešim, niti to hoću, moram da živim sa njima i imam dužnost da ih razjasnim onima kojima su takva osećanja upućena.

Prema opštoj predstavi, poslednju reč o resantimanima još uvek ima Fridrih Niče, u čijoj *Genealogiji morala* piše: "...resantiman vlada onim bićima kojima je uskraćena istinska reakcija, naime delanje, i koja mogu da se obeštete samo neka kvom imaginarnom osvetom... Čovek resantimana nije ni iskren ni naivan, niti je pošten i otvoren prema sebi. Njegova je duša razroka: duh mu voli skrovite budžake i mala vrata, sve skriveno on smatra svojim svetom, svojom sigurnošću, svojom nasladom..." Tako govoraše onaj što je sanjao o sintezi nečoveka i natčoveka. Njemu mogu da odgovore oni što su bili svedocima sjedinjenja nečoveka i nižeg čoveka: oni su kao žrtve bili prisutni kada je jedno određeno čoveštvo u svoj radošti ostvarivalo okrutnost, kako je to rekao sâm Niče, nazirući neke moderne antropologije.

No, kada pokušavam da se usprotivim, da li ja to činim kao neograničeni gospodar sopstvenog duha? Npoverljivo oslušujem sebe: možda sam stvarno bolestan, jer objektivna nauka je već, proučivši nas žrtve, u svoj finoj nepristrasnosti skovala pojam "sindrom koncentracionog logora". Svi smo mi, čitam u nedavno objavljenoj knjizi *O zakasnelim posledicama političkog proganjanja*, ozleđeni ne samo fizički, nego i psihički. Karakterne crte koje čine našu ličnost su izobličene. Nervoza, nemir, neprijateljsko povlačenje u sebe, to su simptomi naše bolesti. Mi smo, piše tamo, "iskrivljeni". Odmah se setim mučenja kom sam bio podvrgnut, kada su mi stavili ruke na leđa i okačili me o njih. Ali to mi nameće i zadatak da definišem tu našu iskrivljenost: i to kao ljudskost koja je i moralno i istorijski viša od zdrave "pravosti". Stoga resantimane moram da ograničim s dveju strana, da ih zaštitim od druge dve definicije: od Ničeove, koja resantiman osuđuje sa stanovišta morala, i od definicije moderne psihologije, koja pod njim podrazumeva samo sukob koji unosi pometnju.

Tu treba biti oprezan. Čoveka bi moglo da primami zavodničko, tešiteljsko samosažaljenje. No, ja molim da mi se veruje da ja bez mnogo muke mogu da se zaštitim od toga, jer smo svi mi u tamnicama i logorima Trećeg rajha više prezirali sebe zbog bespomoćnosti i potpune lomnosti nego što smo se oplakivali; iskušenje da prezremo sebe u nama se održalo koliko i imunost na samosažaljenje. Mi suzama ne verujemo.

U mojim razmišljanjima nije mi promaklo da je resantiman ne samo protivprirodno stanje, nego da se on kosi i sa logikom. On svakog od nas čvrsto zakiva na krst naše razorene prošlosti. On postavlja apsurdan zahtev da se vrati ono što je bespovratno otišlo, da se ono što se dogodilo poništi. Resantiman blokira izlaz u onu istinski ljudsku dimenziju, u budućnost. Znam da je kod čoveka kog je zarobio resantiman osećaj za vreme pomeren, uvrnut, ako hoćete, jer on traži dve nemoguće stvari: povratak u ono što je prošlo i ukidanje onoga što se dogodilo. O tome će još biti govora. U svakom slučaju, čovek resantimanâ iz ovog razloga ne može da se uklopi u onaj unisoni poziv na mir koji tako vedro predlaže da ne gledamo iza sebe, nego da gledamo napred, u bolju, zajedničku budućnost.

Svež, nepomućen pogled u ono što nas čeka meni pada onoliko teško koliko on isuviše lako pada mojim dojučerašnjim progoniocima. Niti ja, krila uzetih od izgnanstva, ilegale, mučenja, ne mogu da pratim onaj etički uzlet kakav predlaže, recimo, francuski publicista Andre Neer. Mi progonjeni, kaže ovaj čovek u visokom letu, moramo da interiorizujemo našu nekađašnju patnju i da je, u emotivnoj askezi, prihvatimo baš kao što naši mučitelji moraju da prihvate svoju krivicu. Moram odmah da priznam: meni za to nedostaju želja, talenat i ubedeenje. Nikako ne mogu da prihvatim paralelizam koji bi moj put približio tipovima koji su me kažnjavali volovskom žilom. Ne želim da postanem saučesnik mojih mučitelja, već zahtevam

da oni sebe negiraju i da se u toj negaciji približe meni. Brdo leševa koje mene deli od njih ne može se, čini mi se, ukloniti interiorizacijom, već naprotiv, aktualizacijom, ili, oštrije rečeno, dovršavanjem nerešenog sukoba u domenu sudске prakse.

Došli smo dotle da čovek mora da se brani što uopšte razmišlja na taj način. Znam, neko će mi reći da ja lepim ili ne lepim, ali u svakom slučaju komplikovanim rečima samo zaodavam onu varvarsko-primitivnu želju za osvetom koju je napredni moral srećno prevazišao. Čovek resantimana, što ja priznajem da jesam, živeo sam, izgleda, u potpunoj zabludi da će me za ono što sam propatio društvo obešteti slobodom da i sâm nanosim patnju. Volovska žila nanela mi je rane; pošto se već ne usuđujem da tražim da čovek koji me je udario, a koji sada ne može da se brani, bude predat na milost mojoj ruci, koja zna šta je bič, ja sada, navodno, tražim makar bednu zadovoljštinu da neprijatelja vidim u zatvorskoj ćeliji, i uobražavam da ću tako izbrisati onu protivrečnost mog uvrnutog osećaja za vreme.

Nije lako odbaciti optužbu koja tako pojednostavljuje stvari, a potpuno je nemoguće pobiti sumnju da ružnu stvarnost jednog zloćudnog instinkta pokušavam da utopim u bujici reči, tezom koja se ne može potkrepiti. No, taj rizik treba prihvatiti. Kad priznajem svoje resantimane, kad prihvatam da "pristrasno" razmišljam o našem problemu, znam da sam zatočenik *moralne istine* ovog sukoba. U suočavanju sa mojim mučiteljima, sa onima koji su im pomagali, sa onima koji su na to samo ćutali, zahtev objektivnosti čini mi se logički besmislenim. Zlodelo kao zlodelo nema objektivni karakter. Masovno ubijanje, mučenje, ozlede svake vrste objektivno su samo nizovi fizičkih događaja koji se mogu opisati formalizovanim jezikom prirodnih nauka: to su činjenice unutar fizičkog sistema, a ne činovi unutar moralnog. Zločini nacionalsocijalizma ni za počinioca, koji se uvek i svuda prepustao sistemu vrednosti svog firera i svog Rajha, nisu imali moralni kvalitet. Pošto za svoje delo nije vezan savešću, zločinac njega spoznaje samo kao objektivaciju svoje volje, a ne kao moralni događaj. SS-ovac Vajs, Flamanac kog je napujdao njegov nemački gospodar i koji me je udario u glavu drškom lopate kad ja ne bih dovoljno brzo kopao, doživljavao je ovo oruđe kao nastavak svoje ruke, a batine kao talase svoje psi-

hofizičke dinamike. Moralnu istinu udaraca koji meni i danas odzvanjaju u glavi posedovao sam i posedujem samo ja, i stoga u većoj meri imam ovlašćenje da sudim ja nego počinitelj ili društvo, koje misli samo na svoje održanje. Društvo se trudi da sebe obezbedi, ono ne mari za narušen život: ono gleda preda se, a u najboljem slučaju gleda da se nešto slično ne ponovi. Međutim, moji resantimani postoje kako bi zločin postao moralna realnost za počinioca, kako bi njega poneo vrtlog istine njegovog nedela.

SS-ovac Vajs iz Antverpena, višestruki ubica i posebno rutiniran mučitelj, jeste platio životom. Šta još može da poželi moja grozna žeđ za osvetom? Međutim, ako sam dobro ispitao sebe, meni nije stalo do osвете, a ni do okajavanja. Doživljaj proganjanja bio je u svojoj dubokoj suštini doživljaj krajnje *usamljenosti*. Meni je stalo do toga da se spasem tadašnjeg osećaja napuštenosti, koji i danas traje. SS-ovac Vajs je, stojeći pred streljačkim odredom, iskusio moralnu istinu svojih nedela. U tom trenutku on je bio *sa mnom* – a ja više nisam bio sâm sa drškom lopate. Hoću da verujem da je on u trenutku pogubljenja poželeo da preokrene vreme isto onako kao i ja, da poništi ono što se dogodilo isto onako kao i ja. Kad su ga vodili na gubilište, on je od mog neprijatelja ponovo postao meni ravan. Da se sve odvijalo samo između SS-ovca Vajsa i mene, i da na meni nije ležao teret čitave one obrnute piramide SS-ovaca, njihovih pomagača, upravnika, kapoa, medaljama nakićenih generala, ja bih, bar mi se danas tako čini, mirno i zadovoljno umro sa meni ravnim čovekom iz odreda Mrtvačkih glava.

No, Vajs iz Antverpena bio je samo jedan od bezbroj sličnih. Obrnuta piramida me svojim vrhom još uvek zakiva za tle, otud ti posebni resantimani kakve Niče ili Maks Šeler, koji je 1912. pisao o tome, nisu mogli ni da naslute. Otud moja nesklonost pomirenju, tačnije, ubedenje da spremnost na pomirenje, koju žrtve nacizma tako glasno ističu, može da bude ili otupelost i ravnodušnost prema životu ili, pak, mazo-hističko preobraćanje potisnutog *pravog* zahteva za osvetom. Ko svoju individualnost utapa u društvu i sebe razume samo u svojoj socijalnoj funkciji, dakle otupeli ili ravnodušni čovek, zaista može da oprostí. On prošle događaje ostavlja takvima kakvi su. On, kako to narod kaže, pušta da vreme zaleći sve rane. Njegov osećaj za vreme nije pomeren, odnosno,

on nije prebačen iz biološko-socijalnog do-
mena u moralni. Kao deo društvenog mehani-
zma lišen individualnosti, zamenjiv deo, on sa
ovim mehanizmom živi u dogovoru, i time što
oprašta, on se ponaša onako kako je francu-
ski pravobranilac Moris Garson u debati o za-
starevanju opisao reakciju društva na zločin.
"Već i dete", podučava nas *maître*, "kad mu se
spomene nekadašnji prestup kaže: ali to je bi-
lo davno. Njemu se to 'davno' čini kao najpri-
rodnije izvinjenje. Tako i mi u vremenskom
udaljavanju vidimo princip zastarevanja. Zlo-
čin u društvu izaziva nemir; no, čim javna svest
izgubi sećanje na zločin, nestaje i nemir. Kazna
koja je vremenski udaljena od zločina postaje
besmislena." To je, u svojoj nedotupavnoj
očiglednosti, tačno ukoliko se radi o društvu,
odnosno i pojedincu koji sebe moralno po-
društvljava i ukida u konsenzusu. No, to ne-
ma nikakvu relevantnost za čoveka koji sebe
doživljava kao moralno jedinstvenog.

I time sam svoju ružnu nepomirljivost pomo-
ću trika lepo stavio u kontekst morala i moral-
nosti – sigurno će mi to neko reći, a i na to mo-
ram da odgovorim, iako sam svestan da velika
većina svih ne-žrtava sveta neće prihvatiti mo-
je pravdanje. No, šta mari. Mislim da sam to-
kom dve decenije razmišljanja o onom što mi
se dogodilo shvatio da su oprost i zaborav do
kijih dođe pod socijalnim pritiskom nemoral-
ni. Neko ko lažno i jeftino prašta, potčinjava
se onom društvenom i biološkom osećaju za
vreme koji se naziva i "prirodnim". Prirodna
svest o vremenu zaista ima korena u fiziološkom
procesu zalečenja rane, i ona je ušla i u društve-
nu predstavu o stvarnosti. No, ona upravo sto-
ga nema samo van-moralni, nego ima *protiv*-
moralni karakter. Čovekovo je pravo, čoveko-
va je privilegija da se ne složi sa svakim prirod-
nim događajem, pa tako i da odbije biološku
predstavu o progresiji vremena. Što se desilo,

desilo se: ta rečenica je onoliko istinita koli-
ko je protivna moralu i duhu. Snaga moralnog
otpora sadrži protest, revolt protiv onog što je
stvarno, a ono je razumno samo dok je mo-
ralno. Moralni čovek traži ukidanje vremena
– u ovom konkretnom slučaju o kom ovde
govorimo tako što bi se zločinac zakovao za
svoje zlodelo. Tek tada, kada se vreme moral-
no izvrne, zločinac će moći da se pridruži žr-
tvi kao njoj ravan.

Ne mogu da uobražavam da sam ovde nave-
denim argumentima ubedio ikoga ko sa zločin-
cima deli nacionalnost, ili ko samo kao ne-žr-
tva pripada većoj zajednici svih neozleđenih
ljudi sveta. Ali ja i ne govorim sa namerom da
nekome *dogovorim*, već samo naslepo bacam
svoju reč na tas, ma koliko ona teška bila. Ka-
ko da se odredi njena težina? To će delimično
zavisiti i od toga da li sam u stanju da resan-
timane koji će neminovno ući u analizu samih
resantimana obuzdam bar toliko da ne prekri-
ju sasvim predmet analize. Ako mi je stalo do
toga da ograničim njihovo dejstvo, moraću još
jednom da se vratim na ono što sam provizor-
no nazvao kolektivnom krivicom. Ta reč je ne-
dodirljiva, ali ne tek danas, nego još od 1946.
godine, jer je nemački narod trebalo i dalje da
igra evropsku ulogu koja mu je namenjena, pa
ga nije trebalo vređati. Zataškavalo se. Osećao
se stid što je tako jedan, kako se činilo, nepromi-
šljen pojam uopšte skovan. Ja ću ga se, ma ka-
ko mi to teško padalo, držati, ali tek pošto ga
dovoljno odredim – bez obzira na opasnosti.

Kolektivna krivica. Ona je, naravno, čista buda-
laština ukoliko implicira da je zajednica Nema-
ca imala zajedničku svest, zajedničku volju,
zajedničku inicijativu za delanje, pa da zato sno-
si nekakvu krivicu. Ali hipoteza o kolektivnoj
krivici korisna je ako se pod njom podrazu-
meva prosto objektivno manifestovana *suma*
individualnog delanja koje povlači sobom kri-

vicu. Tada od krivice pojedinačnih Nemaca – krivice zbog delanja, krivice zbog nemešanja, krivice zbog reči, krivice zbog ćutanja – nastaje ukupna krivica jednog naroda. Pojam kolektivne krivice treba demitologizovati i demistifikovati pre nego što se pristupi njegovoj upotrebi. Tako on gubi svoj mračni, sudbinski prizvuk i postaje ono što se jedino i može upotrebiti: neodređen statistički iskaz.

Neodređen statistički, kažem, jer nemamo precizne podatke, i niko ne može da utvrdi koliko je Nemaca znalo za zločine nacionalsocijalizma, koliko je Nemaca odobravalo te zločine, samo ih činilo ili u nemoćnom neodobravanju trpelo da se oni čine u njihovo ime. No, od nas žrtava svako je prošao kroz sopstveno statističko iskustvo, mada se ono može izraziti samo približno, nikako u ciframa: mi smo – u ilegali pod nemačkom okupacijom u inostranstvu, u samoj Nemačkoj, na radu u fabrikama ili zatočeni po zatvorima i logorima – u tim presudnim godinama živeli među Nemcima. Zbog toga sam mogao i mogu da kažem da sam zločine režima iskusio kao kolektivna dela jednog naroda. Oni koji su u Trećem rajhu napustili Treći rajh, makar i samo ćutke, uputivši pogled mržnje SS-ovcu Rakasu, uputivši sapatnički osmejak nekom od nas, spustivši pogled od srama – oni nisu bili dovoljno brojni da bi povoljno uticali na moju statistiku bez cifara.

Nisam ništa zaboravio, ni nekolicinu hrabrih. Oni su sa mnom: vojnik-invalid Herbert Karp iz Gdanjska, koji je u Aušvic-Monovicu podelio sa mnom svoju poslednju cigaretu, Vili Šnajder, radnik-katolik iz Esena, koji mi se obratio mojim već zaboravljenim imenom i dao mi hleb, hemičar Mateus, koji mi je 6. juna 1944. uz izmučen uzdah rekao: "Konačno su se iskricali! Ali da li ćemo nas dvojica izdržati dok konačno i ne pobede?" Imam ponekog dobrog drugara. Recimo, vojnik Vermahta iz Minhena koji mi je posle mučenja u Bredonku ubacio kroz rešetke upaljenu cigaretu u ćeliju. Ili viteški inženjer Elzner sa Baltika, ili tehničar iz Graca čije ime više ne znam, a koji me je u Buhensvald-Dori spasao propasti u odredu koji je postavljao kablove. Ponekad se sa strahom zapitam kakva li je bila njihova sudbina, iako ona možda, verovatno nije bila dobra.

Nije krivica dobrih drugara, a nije ni moja, što je njihova težina premala čim ih ne vidim pred sobom kao pojedince nego usred njihovog naroda. Jedan nemački liričar napisao je u tekstu koji se zove "Staro-mrko" i koji pokušava da opiše noćnu moru mrkokošuljaške većine: "... i ako neki istovremeno spram mnogih i svih stoje u manjini, onda su oni još više u manjini spram svih nego spram mnogih, a svi spram nekih čine snažniju većinu nego spram mnogih..."

Ja sam imao kontakta samo sa nekima, i spram njih su mnogi, koji su se meni činili kao svi, bili velika većina. Tako bih voleo da sam mogao da spasem one dobre ljude, no oni su se već utopili u masi ravnodušnih, pakosnih i bednih, u masi megera, starih debelih i mladih lepih, u masi autoritetom opijanih koji su mislili da je sa ovakvima poput nas svakakav drugačiji ton osim grubog naredničkog ne samo zločin protiv države, nego protiv sopstvenog ja. Odviše njih uopšte nisu bili pripadnici SS-a, nego radnici, službenici, tehničari, daktilografinje – i među njima je samo manjina nosila obeležja partije. Za mene su oni, u celini uzev, bili nemački narod. Ono što se dešavalo *oko* njih a *sa* nama, to su oni vrlo dobro znali, jer su oni, kao i mi, osećali miris paljevine iz obližnjeg logora smrti, a neki su nosili odeću koja je koliko juče na rampama za selekciju skinuta sa tek pristiglih žrtava. Jedan čestiti radnik, montažer Pfajfer, jednom

se, sav ponosan, pojavio u zimskom kaputu, "**Judenmantel**" (jevrejski kaput), koji je, revnostan kakav je, uspeo da nabavi. Mislili su da je sve u najboljem redu i da su raspisani izbori, još bi i tada, 1943, glasali za Hitlera i njegove saučesnike, u to sam potpuno siguran. Radnici, malograđani, fakultetski obrazovani ljudi, žitelji Bavorske, Sarske oblasti, Saksone – razlike nije bilo. Žrtva je morala, htela ili ne, da poveruje da je Hitler zaista nemački narod. Moj Vili Šnajder i Herbert Karp i hemičar Mateus nisu imali šanse da neutrališu ovakvu narodnu koheziju.

No, izgleda da sam upravo "kvantifikovao" nešto što predstavlja neiskupljiv greh protiv duha, ako je verovati filozofima morala. Nisu važni kvantiteti, nego kvalitativno određeni simboli i simbolični činovi, znaci. Stara pesma, **quelle vieille chanson!**, samo što godine nisu doprinele njenoj časti. Ko god se nada da će mi zakrčiti put prebacujući mi nedopustivo kvantifikovanje, uzvratću mu pitanjem da li u svakodnevnom, u pravnom, političkom, ekonomskom, kao i u višem i najvišem duhovnom životu i činimo ista drugo osim što kvantifikujemo. Onaj ko ima sto maraka, nije milioner. Ko u tuči zakači protivnikovu kožu, nije mu naneo tešku povredu. **Ti si Orplid, zemljo moja** za čitačev osećaj vrednosti predstavlja manje nego **Rat i mir**. Ni demokratski državnik ne susreće se ređe sa kvantitetom nego hirurđ koji treba da odluči o malignom tumoru, nego muzičar koji proučava strukturu nekog orkestarskog dela. I ja sam morao da odredim kvantitet dobrih drugara s jedne, a nitkova i tupoglavaca s druge strane kad sam, usred nemačkog naroda, u svakom trenutku mogao da očekujem da ću pasti kao žrtva rutalnog masovnog ubistva. Morao sam, sviđalo mi se to ili ne, da pretpostavim statistički-kolektivnu krivicu, i da, opterećen tim znanjem, živim u svetu u vreme koje je proklamovalo kolektivnu nevinost Nemaca.

Ja sam opterećen kolektivnom krivicom, kažem, ne oni. Osudio me je svet koji prašta i zaboravlja, ne oni koji su ubijali ili tolerisali ubijanje. Ja i ostali poput mene, mi smo Šajloci, nas narodi ne smatraju samo dostojnim moralnog proklinjanja, nego su nas već prešli za onu funtu mesa. Vreme je učinilo svoje. U svoj tišini. Generacija istrebljivača, konstruktora gasnih komora, ljudi u svakom trenutku spremnih da potpišu bilo šta, vojskovođa obavezanah na poslušnost

svom fireru, doživljava časnu starost. Optuživati mlade bilo bi isuviše neljudski, a prema opštim predstavama kosilo bi se i sa istorijom. Kakve veze dvadesetogodišnji student, odrastao u zatišju nove nemačke demokratije, ima sa delima očeva i dedova? Samo bi zatucana, starozavetno-varvarska mržnja mogla da svali taj teret na ramena nevine nemačke mladosti. Deo te omladine, ne svi, srećom, i buni se protiv toga sa valjanom pravnom svešću ljudi koji stoje na čvrstom tlu prirodnog osećaja za vreme. U jednom nemačkom časopisu čitam pismo jednog očigledno mladog čoveka iz Kasela, koji rečito artikuliše negodovanje mlađe nemačke generacije zbog ljudi opterećenih mržnjom i resantimanom, ljudi zlih i nesavremenih u svakom smislu. Piše on: "...uostalom, zlo nam je već da stalno slušamo kako su naši očevi ubili šest miliona Jevreja. Koliko su nedužnih žena i dece ubili Amerikanci svojim bombama, koliko su Bura ubili Englezi u Burskom ratu?" Ovaj protest nosi moralnu emfazu čoveka koji je siguran u svoju stvar. Jedva da bi se čovek usudio da primeti da je jednačina "Aušvic – burski logor" pogrešna moralna matematika. Jer čitav svet razume ljutitost mladih Nemaca zbog jarosnih proroka mržnje i odlučno staje na stranu onih kojima pripada budućnost. Budućnost je očigledno vrednost sama po sebi: ono što će biti sutra ima veću vrednost od onog što je bilo juče. Tako zahteva prirodan osećaj vremena.

Ako zapitam sâm sebe da li nemačkoj omladini zameram ono što mi je nanela starija generacija, ne mogu lako da odgovorim na to. Jasno je da su mladi slobodni od individualne krivice, kao i od individualnih krivica koje u zbiru daju kolektivnu. Moram i želim da toj mladosti dam kredit, poverenje na koje imaju pravo ljudi koji žive gledajući unapred. Od te mladosti eventualno se može zahtevati da ne insistira tako uporno i drsko na svojoj nevinosti kao malopre citirani potpisnik pisma. Naime, dok god se nemački narod, uključujući i mlade i najmlađe generacije, ne odluči da živi bez ikakve istorije – a nema naznaka da će nacionalna zajednica sa tako dubokom svešću o istoriji odjednom promeniti stav – dotle će on morati da snosi odgovornost za tih dvanaest godina koje nije sam okončao. Nemačka omladina ne može se pozivati na Getea, Merikea, na barona Fon Štajna, a da zaobiđe Blunka, Vilhelma Šefera, Hajnriha Himlera. Ne mo-

že se nacionalna tradicija svojatati tamo gde je ona bila časna, a negirati tamo gde je, kao otelovljenje beščašća, istisnula iz zajednice ljudi nekog verovatno imaginarnog, a svakako nezaštićenog protivnika. Ako biti Nemačkinja znači biti potomak Matijasa Klaudijusa, onda to znači da čovek u svom rodoslovu ima i Hermana Klaudijusa, partijskog pesnika. To je znao i Tomas Man, koji je u eseju "Nemačka i Nemci" napisao: "Duh rođen u Nemačkoj ne može da izjavi: ja sam dobra, pravična, plemenita Nemačka u beloj haljini... ništa od onoga što sam vam rekao o Nemačkoj nije došlo iz stranog, hladnog, nepristrasnog znanja; ja to nosim u sebi, ja sam sve to iskusio na sopstvenoj koži."

Izdavanje knjige eseja po kom sam citirao ove reči zove se "Školska edicija modernih pisaca". Ne znam da li se eseji Tomasa Mana zaista čitaju u nemačkim školama i kako ih nastavnici komentarišu. Mogu samo da se nadam da nemačkoj omladini ne pada odveć teško da razume Tomasa Mana, te da većina mladih ljudi ne deli ljutitost momka koji je napisao pomenuto pismo. Ponoviću: u nemačku istoriju i nemačku tradiciju od sada će spadati i Hitler i njegova dela.

A u oblast nemačke istorije i istoričnost vraćiu se kad budem ponovo govorio o resantimanim žrtvama. Najpre sam pokušao da ih opravdam samo subjektivno. No, dužnost mi je i da definišem njihovu objektivnu ulogu. Možda je to samo problem ličnog pročišćenja, ali želim da moj resantiman, koji predstavlja moj lični protest protiv prirodnog, ali moralu protivnog sranjanja vremena, i kojim ja postavljam u suštini human, ali apsurdan zahtev preokretanja vremena – želim, dakle, da on ima i istorijsku funkciju. Kad bi on ispunio zadatak koji mu ja dajem, onda bi on, u istorijskom smislu jedan stadijum u dinamici moralnog napredovanja sveta, mogao da zauzme mesto izostale nemačke revolucije. Ovaj zahtev nije manje apsurdan i nije manje moralan od individualne želje za vraćanjem bespovratnih procesa.

Da bih razjasnio i pojednostavio ono što hoću da kažem, treba samo da se nadovežem na već izrečeno ubedenje da nedovršeni sukob između žrtava i dželata mora da se eksteriorizuje i aktualizuje ako oboma, i svladanim žrtvama, i onima koji su ih svladali, treba da pođe za rukom da, u svojoj radikalnoj oprečnosti, ovladaju i zajedničkom prošlošću. Eksteriorizacija i aktualizacija – one sigurno ne mogu da postoje u nekakvoj osveti koja bi bila proporcionalna patnji. Ne mogu to da dokažem, ali siguran sam da nijedna žrtva ne bi ni došla na pomisao da čoveka Bognera iz procesa povodom Aušvica okači na spravu za mučenje koja nosi njegovo ime. Još bi se manje bilo ko od nas ko je pri čistoj svesti usudio da zastupa moralno neodrživu tezu da bi sad trebalo nasilno usmrtiti četiri do šest miliona Nemaca. Ni u jednom drugom slučaju *ius talionis* ne bi bio manje istorijski-moralno razuman nego ovde. Niti na jednoj strani može biti govora o osveti, niti na drugoj o problematičnom, samo teološki opravdanom, pa za mene stoga irelevantnom okajavanju, a naravno ni o nekom istorijski ionako nezamislivom pročišćenju radikalnim sredstvima. O čemu onda može biti govora, ako već izričito spominjem razračunavanje na polju istorijske prakse?

Dakle, do razračunavanja bi moglo da dođe ako u jednom taboru i dalje budu postojali resantimani, a ako oni u drugom uspeju da pobude nepoverenje u sebe. Samo podboden našim resantimanim, a nikako nekom subjektivno gotovo uvek spornom, a objektivno anti-istorijskom pomirljivošću, nemački narod bi mogao da ostane svestan da nikako ne sme dopustiti da vreme neutrališe jedan deo njegove nacionalne istorije, već da taj deo treba integrisati. Ako se

dobro sećam, Hans Magnus Encensberger napisao je negde da je Aušvic prošlost, sadašnjost i budućnost Nemačke, ali on nažalost nije presudan, jer on i ljudi njegovog moralnog integriteta nisu narod. No, ako naš resantiman u ćutnji bude služio svetu kao upozorenje, tada bi Nemačka u svojoj celini, a i za budućće naraštaje, sačuvala saznanje da onu vladavinu beščašća nisu uklonili Nemci sami. Tada bi Nemačka, ponadam se ponekad, bolje razumela svoju nekadašnju saglasnost sa Trećim rajhom kao totalno negiranje ne samo sveta kom su pretili rat i smrt, nego i kao totalno negiranje sopstvene plemenite tradicije, tada ona ne bi više potiskivala, zataškavala onih dvanaest godina, koje su za nas ostale zaista bile hiljadu godina, nego bi ih prihvatila kao svoje ostvareno negiranje sveta i sebe, kao svoje negativno vlasništvo. U oblasti istorije dogodilo bi se ono što sam ranije hipotetički rekao za uski individualni domen: dve grupe ljudi, oni koji su svladavali i oni koji su svladani, susreli bi se na jednoj tački, u želji da se vreme vrati i istorija moralizuje. Takav zahtev koji bi postavio nemački narod, narod koji je zapravo pobednik i kog je vreme već rehabilitovalo, imao bi stravičnu težinu, dovoljno veliku da automatski ispuni sâm taj zahtev. Nemačka revolucija time bi mogla da se nadoknadi, Hitler bi bio poništen. I na kraju bi Nemačka zaista postigla ono za šta narod svojevremeno nije imao snage ili volje, a što kasnije u igri političkih moći više nije izgledalo neophodno: brisanje sramote.

Kako to treba da izgleda u praksi, neka svaki Nemač sam sebi predoci. Onaj ko-

ji ovo piše nije Nemač i ne treba da deli savete ovom narodu. On eventualno može nejasno da zamisli nacionalnu zajednicu koja bi odbacila sve, ali zaista sve što je stvorila u tim danima najvećeg poniženja, a što tu i tamo može da izgleda bezazleno – autoputevi, na primer. U svom isključivo književnom referentnom sistemu, Tomas Man u jednom pismu Valteru fon Molou to kaže ovako: "Možda je u pitanju sujeverje, ali u mojim očima su knjige koje su u Nemačkoj od 1933. do 1945. uopšte smele da se štampaju i manje nego bezvredne, i ne treba ih ni uzimati u ruke. One imaju miris krvi i sramote, i sve ih treba satri." Kada bi nemački narod duhovno satro ne samo knjige, nego sve ono što se zbivalo tokom tih dvanaest godina, to bi bila negacija negacije – čin u velikoj mери pozitivan, čin spasenja. Tek bi njime resantiman mogao subjektivno da se zadovolji, a objektivno bi postao beskoristan.

No, kakvom sam se to raspusnom moralnom sanjarenju odao! Odmah sam video nemačke putnike na onom peronu 1945. kako im lica blede od besa zbog brda leševa mojih drugova i kako se puni pretnje okreću prema našim, njihovim mučiteljima. Odmah sam video kako se vreme vraća, zahvaljujući mom resantimanu i nemačkom pročišćenju koje je on uzrokovao. Nije li jedan Nemač oteo lopatu SS-ovcu Vajsu? Nije li jedna Nemica uzela mučenjem ošamućenog i smrskanog čoveka i lečila mu rane? Šta sve nisam video u neobuzdanoj prošlosti, prošlosti koja prošlost izvrće u budućnost i koja je sada zaista zauvek svladana!

Ništa od svega toga neće se dogoditi, znam, uprkos svem časnom trudu nemačkih intelektualaca koji, konačno, možda ipak jesu ono što im drugi prebacuju: bez korena. Svi prepoznatljiviji predznaci ukazuju na to da će prirodno vreme odbiti moralni zahtev našeg resantimana, te da će ga konačno ugasiti. Velika revolucija? Nemačka nju neće nadoknaditi, a mi ćemo sa svojim zamernjem morati da budemo uviđavni. Hitlerov Rajh najpre će još neko vreme važiti kao istorijski kvar u proizvodnji. A onda će prosto preći u istoriju, i neće biti ni bolji ni gori nego što su to i ostale dramatične istorijske epohe, možda krvav, ali ipak rajh koji u kom je život išao dalje. Slika pradede u uniformi SS-a stajace u dnevnoj sobi, a deca će po školama slušati manje o rampama za selekciju nego o zapanjujućem trijumfu nad masovnom nezaposlenošću. Hitler, Himler, Hajdrih, Kaltenbruner, sve će to biti imena kao i Napoleon, Fuše, Robespjer i Sen Žist. Već danas u knjizi koja nosi naslov *O Nemačkoj* i koja sadrži imaginarne dijaloge nemačkog oca sa malim sinom čitam da sin ne primećuje nikakvu razliku između boljševizma i nacizma. Ono što se od 1933. do 1945. dešavalo u Nemačkoj, tako će se deci pričati, moglo se, pod sličnim okolnostima, dogoditi svuda – i neće se posebno insistirati na beznačajnoj činjenici da se dogodilo baš u Nemačkoj, a ne negde drugde. U knjizi *Osvrt na Mauervald*, nekadašnji oficir nemačkog generalštaba, princ Ferdinand fon der Lajen, piše: "...sa jedne naše isturene pozicije stigla je još jeziviya vest. Tamo su odredi SS-a upali u kuće i sa gornjih spratova kroz prozor ba-

cali na pločnik decu koja još ne umeju da hodaju". No, takvo ubijanje miliona ljudi, koje je sa pouzdanom organizacijom i gotovo naučnom preciznošću izveo jedan visoko civilizovan narod, biće, doduše, žalosno, ali se neće posebno razlikovati od ubijanja i progona Jermena od strane Tura-ka ili od sramnog nasilja Francuza po kolonijama. Sve će se to izgubiti u nekakvom sumarnom "veku varvarstva". Kao zaista nepopravljivi, nepomirljivi, kao anti-istorijski re-akcionari, u pravom smislu te reči, ostaćemo *mi*, žrtve, a kao kvar u proizvodnji važiće to što je nekolicina nas ipak preži-vela.

Putujem provalom zemljom i sve se manje ugodno osećam. Ne mogu da kažem da svuda ne nailazim na ljubaznost i razumevanje. Šta neko kao ja više i može da traži nego da nam nemačke novine i radio-stanice dopuštaju mogućnost da Nemcima upućujemo grube i netaktične reči, pa da za to još i dobijamo honorare? Znam da čak i najblagonakloniji na kraju moraju da izgube strpljenje s nama, kao i onaj ci-tirani momak u pismu, kome je "zlo". Dolazim u Frankfurt, u Štuttgart, Keln i Minhen sa svojim resantimanima. Ono što ja zameram, sebe radi, ne bih li se sâm zacelio, svaka-ko, ali i za dobrobit nemačkog naroda – to mi niko neće poverovati osim organa javnog mnjenja, koji to i kupuju. Ono što je mene lišilo ljudskosti, postalo je roba, i ja sam je prodavao.

Sudbinska zemlja, u kojoj jedni večno stoje u svetlu, drugi večno u tami. Ja sam njome putovao uzduž i popreko, vo-zovima za evakuaciju koji su nas, pod pritiskom poslednje sovjetske ofanzive, vozili iz Aušvica u pravcu zapada, a po-tom iz Buhenvalda ka severu, u Bergen-Belzen. Kad bi šine po snegu prošle delićem češke zemlje, seljanke bi prilazile vozu smrti sa hlebom i jabukama, a naša oružana pratnja pucala je slepo u njih. Ali u Rajhu – lica od kamena. Ponosan narod, još uvek. Ponos se malo ugojio, mora se priznati.

Više ne izbija iz škrgutavih zuba, već sjaji u zadovoljstvu mir-
ne savesti i razumljive radosti zbog još jednog uspeha. Više se ne poziva na junačko oružje, nego na produktivnost kojoj u svetu nema premca. Ali to je onaj nekadašnji ponos, a i na našoj strani je ona nekadašnja nemoć. Teško pobeđe-nima.

Moram svoje resantimane da zatvorim u čauru. Još uvek mo-gu da verujem u njihov moralni nivo i istorijsko važenje. Još uvek. Ali dokle? Već i sama činjenica da moram sebi da postavim to pitanje svedoči o neizmernosti i monstrozno-sti prirodnog osećaja za vreme. Možda će me on koliko su-tra navesti na to da osudim sebe – tako što će mi se moral-na želja za vraćanjem vremena prikazati kao apsurdno ma-loumno blebetanje, što ona danas za razumnog čoveka koji vlada svojim umom već jeste. Tada će taj ponosni narod, u kom će se moj Herbert Karp, Vili Šnajder, hemičar Mateus i nekoliko današnjih intelektualaca utopiti, konačno da po-bedi. U suštini, Šelerova i Ničeova strahovanja nisu bila oprav-dana. Naš ropski moral neće trijumfovati. Resantimani, emo-tivni izvor svakog pravog morala, a on je uvek bio moral za pobeđene – oni imaju slabu šansu da nadmoćnima zagor-čaju njihov zao zanat, ili je uopšte i nemaju. Mi žrtve mora-mo da "izađemo na kraj" sa retroaktivnim jedom, u onom smislu u kom je nekadašnjem logoraškom žargonu postojala reč "dokrajčiti", u značenju "ubiti". Moramo da izađemo na kraj, i uskoro ćemo to učiniti. A dok nam to ne pođe za rukom, one čiji mir remetimo svojim prekorima molimo za strpljenje.

naslov originala: "Ressentiments", preuzeto iz: Jean Améry, *Jenseits von Schuld und Sühne. Bewältigungsversuche eines Überwältigten*, Szczytny Verlag, München 1966, str. 101-130.